

'ה' ניסי' - פיוט 'מעריב' לליל שבת הגדול מכתב יד

פיוטי מעריבים
הפיוט 'ה' ניסי על משכבי
תוכן הפיוט
* * *
הפיוט והביאור

פיוטי מעריבים

פיוטי 'מעריבים' מעטרים את ברכות קריאת שמע של ערבית¹. התבנית הבסיסית של פיוטי המעריב כוללת שש מחרוזות (בתים), כל אחת של ארבע שורות. לכל אחת מארבע ברכות קריאת שמע יש מחרוזות אחת, הנאמרת לפני חתימת הברכה. שתי מחרוזות נוספות נאמרות לפני שני הפסוקים של ברכת הגאולה, אחת לפני הפסוק 'מי כמוכה' ואחת לפני הפסוק 'ה' ימלוך'. בתקופה קדומה הוסיפו הפייטנים קטע הרחבה לפני המחרוזת השלישית (זו שלפני הפסוק 'מי כמוכה', ראה להלן)². פיוטי המעריב עוסקים בענייני המועד שלכבודם חוברו. ההרחבה הארוכה (בברכת 'אמת ואמונה') איפשרה לפייטנים לכלול בה דברי מדרש. כמעט כל פיוטי המעריב שנכתבו בארצות אירופה יועדו ללילות ימים טובים - של שלושת הרגלים ושל ראש השנה³.

1 מוצאו של פיוט ה'מעריב' הוא בקהילות ארץ ישראל הקדומה, ומשם נדד הסוג לארצות אירופה (קהילות יוון, איטליה, אשכנז וצרפת). לאיטליה, אשכנז ולצרפת הגיעו כמה פיוטי מעריב קדומים מארץ ישראל. פיוטי מעריב חוברו על ידי רבים מפייטני אשכנז וצרפת, ביניהם על ידי ר' יוסף טוב עלם, ר' מאיר בר יצחק, ראב"ן, רבינו תם, ר' מנחם מוורמייזא ור' אלעזר הרוקח. על פיוטי המעריב בכללם עיין ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 243-247; 466-463. שילוב פיוטי המעריב בברכות קריאת שמע של ערבית דומה לשילוב פיוטי היוצרות בברכות קריאת שמע של שחרית.

2 עוד הרחבה היא ה'תוספת' שפייטני אשכנז וצרפת צירפו לעיתים לסוף הפיוט, לפני חתימת 'הפורס ... ועל ירושלים'. עיין על כך במאמר "פיוט 'תוספת' לליל שמחת תורה", המעין סה א (תשרי תשפ"ה), עמ' 4-5.

3 בקהילות אשכנז וצרפת היו שאמרו לפי זה שנים עשר פיוטי מעריב כל שנה: בשני לילות ראש השנה, בשני לילות סוכות, בשמיני עצרת ובשמחת תורה, בארבעה לילות של פסח ובשני לילות של שבועות. בקהילות יוון (מנהג רומניא) אמרו פיוט מעריב גם בליל יום כיפור. בשני כתבי יד מצרפת נמצא גם פיוט מעריב מיוחד לליל פורים (נדפס במחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 583), אך ספק עד כמה נהגו לאמרו בפועל.

פיוטים ספורים נכתבו לתפילות מעריב של שבתות מיוחדות⁴.

הפיוט 'ה' ניסי' על משכבי'

הפיוט 'ה' ניסי', שיועד לליל שבת הגדול⁵, ידוע לפי שעה מכתב יד יחיד, ולפי הידוע לי עדיין לא נדפס. כתב היד הוא סידור לפי מנהג צרפת, שנכתב בשנת 1278⁶. איננו יודעים מי חיבר את הפיוט, שכן הפייטן לא חתם את שמו באקרוסטיכון בפיוט, ואין בכתב היד כותרת ייחוס כלשהי. שלא כרגיל, בפיוט זה יש רק ארבע מחרוזות (ולא שש)⁷. יש בפיוט, כמקובל, קטע הרחבה ארוך המשולב בברכת 'אמת ואמונה'. הרחבה זו, על סדר א"ב, בנויה משורות בנות שלוש צלעיות כל אחת. הצלעית השלישית שבכל שורה היא קטע פסוק המסתיים במילה 'מצרים'⁸. הפייטן אסף עשרים ושניים

4 במחזור לפסח, מהדורת 'פרנקל (ירושלים תשנ"ג) נדפסו שני פיוטי מעריב לשבתות (שניהם פיוטים מצרפת): הראשון (תחילתו 'ושבי קצוות', שם, עמ' 271) נכתב לשבת חול המועד (סוכות או פסח). הפיוט עוסק בהלכות שבת והלכות יום טוב, ובייחוד בהלכות לחם הפנים, שמוחלף משבת לשבת. הפיוט השני (תחילתו 'אמת שבת לאות בני אהובים', שם, עמ' 281) עוסק בענייני שבת ובענייני יציאת מצרים, ואפשר שנכתב לשבת הגדול (ראה שם במבוא, עמ' כג, ולהלן, הערה 16). בתקופות מאוחרות היו שנמנעו מלומר פיוטים בלילי שבת (וכן בליל יום טוב שחל בשבת), בגלל החשש מהטיית הנר. עיין לבוש, אורח חיים, תצד ב: 'ואם חל שבועות או יום טוב אחר בשבת אין אומרים מעריבים, מפני שאין העם בקיאים בהם וחישישין שמא יקחו נרות ויבא להטות'. בתקופה קדומה לא חששו לכך, השווה מהרי"ל (מנהגים) סדר התפילות של פסח: 'מעריבים של פסח אפילו בשבת'. נראה שהחשש התחיל רק לאחר המצאת הדפוס, כאשר בידי מתפללים רבים היו סידורים, בניגוד לימי הביניים, או נוסח הפיוטים היה מונח רק לפני החזן.

5 כך גם לפי תוכנו של הפיוט (להלן) וגם לפי הכותרת שיש בראשו בכתב היד: 'מעריב לשבת הגדול'.

6 סידורים רבים, הן כתבי יד והן דפוסים, מאשכנו וצרפת כוללים גם פיוטים שונים (כגון פיוטי יוצר, מעריבים, הושענות, רשויות לחתן ופיוטים לשמחת תורה). הם אינם כוללים פיוטי קרובות, שכן אלה הועתקו ב'מחזורים'. כך המצב גם בחלק מסידורי ימינו. הפיוט שלנו מופיע בכתב היד לאחר קבוצת זמירות לשבת ולאחר המעריב לפורים (לעיל, הערה 3). אחריו יש רווח בכתב היד.

7 אפשר שהפיוט לא הגיע אלינו בשלמותו, אך אפשר גם שהפייטן לא הקפיד על התבנית, והסתפק במחרוזת אחת לכל ברכה. גם בפיוט המעריב לליל פורים (לעיל, הערה 3) חסרה המחרוזת האחרונה, וסביר שגם היא לא נכתבה במקור. כאמור, בכתב היד שלנו הפיוט לשבת הגדול מועתק מיד לאחר הפיוט לפורים, ואפשר ששני הפיוטים חוברו בקרבת זמן ומקום.

8 סיום שורות ההרחבה במילת קבע רגיל בפיוטי מעריב: בפיוטי מעריב לראש השנה יש מילות קבע כגון 'שופר', 'המלך', 'בכסה ליום חגנו'; בפיוטי מעריב לסוכות יש לעיתים 'בחג הסוכות' או 'בירח האיתנים בחג'; בשמיני עצרת יש לעיתים 'ביום השמיני' או 'ביום השמיני עצרת', בפסח: 'בימי חג פסח' או 'בלילי חג פסח', בשביעי של פסח 'ים' או 'ביום השביעי'; בשבועות 'סיני' או 'חורב'. בפיוט לפורים כל שורות ההרחבה מסתיימות במילים 'בימי חג פורים'. אפשר שמילות הקבע נאמרו

קטעי פסוקים שסיומם 'מצרים' ושיבץ אותם בכל שורות ההרחבה, פעמים רבות תוך שינוי ההקשר המקורי של הפסוקים, ולעיתים אף תוך שינוי המשמעות של מילות הפסוק⁹. ככלל נראה שהפיוט נכתב בתקופה מאוחרת יחסית, כנראה לא לפני המאה השלוש עשרה¹⁰.

תוכן הפיוט

תפילות הבוקר של שבת הגדול מעוטרות בפיוטים רבים, ביניהם פיוטים הלכתיים על דיני פסח וליל הסדר. הפיוט שלנו עוסק בנושא שכמעט לא מוזכר בפיוטי שבת הגדול, ואף לא בפיוטי יום טוב ראשון של פסח: עיקר הפיוט מספר על הנס שאירע לבני ישראל בעת לקיחת השה ב' בניסן, שלפי כמה ממדרשי חז"ל חל בשבת שלפני פסח. וכך נאמר במחזור ויטרי¹¹:

בקול על ידי הציבור. בפיוטים אחרים (שאינן בהם מילות קבע) הצלעיות שבסיום כל השורות משתתפות בחרוז קבוע. השימוש במילות הקבע 'מצרים' בפיוט שלנו מפתיע במקצת, שכן אין כאן כינוי לעיצומו של יום. אפשר שמחבר הפיוט לשבת הגדול הלך בעקבות הפייטן הצרפתי הקדום בנימין בר עזריאל: בפיוט הזולת שלו לשמיני של פסח (תחילת הפיוט: 'אזכיר בתוך ובאהב', מחזור לפסח, עמ' 470) הוא שילב בסופי כל המחרוזות פסוקים המסתיימים במילה 'מצרים'.

9 דוגמאות: 'לא ראיתי כהנה בכל ארץ מצרים' (שורה 9, על הניסים שנעשו לישראל, ולא על הפרות בחלום פרעה); 'ויפץ העם בכל ארץ מצרים' (שורה 12, העם הפיץ את דבר ה', במקור העם נפוץ בעצמו לקושש קש לתבן); 'והיה דם בכל ארץ מצרים' (שורה 20, דם קרבן פסח על הבתים, ולא זה של מכת דם); 'כי יש שבר במצרים' (שורה 24, לשון זעקת שבר, ולא לשון מכירת תבואה). דוגמאות נוספות הובאו בביאור הפיוט. שיטה זו, של שיבוץ קטעי פסוקים תוך שינוי משמעותם המקורית, הגיעה מספרד לפרובנס ומשם לצרפת (ומעט גם לאשכנז).

10 סימני איחור בפיוט: א. כאמור, הפייטן משמיט שתי מחרוזות מתוך שש המחרוזות הקבועות. ב. הפייטן אינו מקפיד לשלב בסיום כל מחרוזות מילת מעבר ללשון חתימת הברכה (בשורה 8 היתה אמורה להיות מילה הרומזת ללשון הברכה 'אוהב עמו ישראל' ובשורה 38 חסרה מילה הרומזת ל'הפורס סוכת שלום'. השמטת מילות מעבר כאלה יש גם בפיוט המעריב לפורים). ג. בפיוט ההרחבה מבנה החריזה של שלוש הצלעיות הוא: א / א / מצרים // ב / ב / מצרים // ג / ג / מצרים // וכו', אך מבנה המשפטים גולש מצלעית לצלעית. ד. משקל השורות (מספר המילים או ההטעמות בכל שורה) אינו קבוע. ה. ארבע המחרוזות (מלבד קטע ההרחבה) אינן סדורות על פי אקרוסטיכון או חתימת הפייטן. ו. הפיוט מועתק בכתב היד כנספח אחרון לקבוצת פיוטים אחרים (ראה לעיל, הערה 6), ואפשר שיש כאן סימן לזמן חיבורו המאוחר.

11 מחזור ויטרי, סימן רנט (מהדורת הורוויץ, עמ' 222), ובמקבילות מספרי דבי רש"י: ספר האורה ח"ב, סימן סב (מהדורת בובר, עמ' 201); הפרדס, סדר הפרשיות (מהדורת ערנרייך, עמ' שמג). מקורות נוספים ציינו בעל תורה שלמה, פרשת בא, מילואים ה, עמ' 182; גינצבורג, אגדות היהודים, ערך משה, הערה 206.

ושבת שלפני הפסח נהגו העם לקרותו שבת הגדול, ואינם יודעין למה¹², שהרי אינו גדול משאר שבתות. אלא לפי שבניסן שבו יצאו ישראל ממצרים חמשי בשבת היה, כדאיתא בסדר עולם רבא ובפרק רבי עקיבא¹³, ומקחו של פסח מבעשור, והיה בשבת שלפני הפסח, אמרו ישראל: הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו? אמר להם הק' עתה תראו הפלא שאעשה. הלכו ולקחו איש פסחו להיות להם למשמרת עד ארבעה עשר יום. כשראו המצריים, היו רוצים להנקם מהם, והיו מייעהן מרותחין, ובאש נדעכים, ונידונין ביסורין וחלאים רעים ומרים, ולא הזיקו לישראל מאומה. ועל ידי שנעשו ניסים לישראל באותו שבת שלפני הפסח, לפיכך נקרא שבת הגדול.

דברי מחזור ויטרי מבוססים בחלקם על דברי המכילתא, שבעת לקיחת השה ארעו לישראל ניסים¹⁴. פירוט הניסים והקשר לשבת שלפני פסח נמצאים לפנינו רק מדברי חכמים שונים בעלי מסורת צרפתית¹⁵. מחבר הפיוט, שמוצאו כנראה מצרפת, שייך אף הוא למסורת זו¹⁶.

* * *

12 המקור לכינוי 'שבת הגדול' לא היה מבורר במסורת חכמי אשכנז וצרפת, וחכמי צרפת הסבירו שהוא בגלל הנס הגדול שאירע לישראל באותה שבת לפני צאתם ממצרים. כיום ידוע שהכינוי 'שבת הגדול' היה בשימוש בארץ ישראל בתקופה הביזנטית והערבית, והיה נהוג גם בפי תושבי הארץ שאינם יהודים. השם 'שבת הגדול' התגלגל כנראה לארצות יוון ורומא, ומשם לצרפת ולאשכנז. בספרות היהודית הכינוי מתועד כנראה לראשונה בפיוט שנכתב בארצות יוון במאה האחת עשרה: ר' יצחק בר יהודה כותב בפיוט שנכתב לשבת הגדול: 'קִּינִי [תפילתי] לֹא אֶחְדָּל בְּזֶה שִׁבְתַּת הַגְּדוֹל' (ויינברגר, ראשית הפייטנות בבלקנים, עמ' 160). על היותו של הכינוי עממי במקורו אפשר ללמוד גם מתוך דברי בעל מחזור ויטרי: 'נהגו העם לקרותו שבת הגדול'.

13 בבלי שבת פז ע"ב: 'ניסן שבו יצאו ישראל ממצרים ... ובחמישה עשר יצאו ... ואותו היום חמישי בשבת היה'. סדר עולם רבה, ה: 'ובט"ו בניסן יצאו ... ויום חמישי היה'.

14 מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא ה (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 16): 'והיה לכם למשמרת למה נאמר? לפי שנאמר משכו וקחו לכם צאן וגו' אמרו לו ישראל למשה רבינו הן נזבח את תועבת מצרים וגו' (שמ' ח כב) אמר להן מן הנס שהוא עושה לכם במשיכתו אתם יודעים מה בשחיתתו'.

15 מלבד המובאה ממחזור ויטרי (והמקבילות מספרי דבי רש"י), המסורת מוזכרת גם בדברי התוספות לבבלי שבת פז ע"ב, ד"ה ואותו יום (ראה הציטוט שמובא להלן, בביאור לשורה 26); הדר זקנים על התורה, שמ' יב, ה; שם, דב' י, י ובמנחת יהודה (לר' יהודה בן אליעזר), שמ' יב, כט. הטור כלל את המסורת בספרו (אורח חיים, הלכות פסח, סימן תל, וראה נושאי הכלים, שם), ומאז המסורת ידועה בכל תפוצות ישראל.

16 פיוט נוסף מצרפת המביא את המסורת על הניסים בשבת י' בניסן במצרים הוא פיוט המעריב 'אמת שבת' (נזכר לעיל, הערה 4), שמחברו הוא אברהם בר נתן (או נתנאל). וכך נאמר בפיוט:

הפיוט והביאור

הפיוט נדפס כאן על פי כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית, Add 11639 (סרט 4948), דף תקמ"א ע"ב. הפיוט אינו מנוקד בכתב היד. מעריב לשבת הגדול

יִי נִיִּסִי עַל מְשֻׁכְּבֵי לוֹ אֶתְחוּלֵל
גַּם בְּהִקְיָצִי בּוֹ שְׁבַח פְּיֹם אֶהְלֵל
הֵהוּא אָמַר דְּבָרוֹ לֹא יִחַלֵּל
בְּזִקְרָה וְעָרְבַת שׁוֹמְרֵי מַה מְלִיל:

המעריב

5 בְּשַׁבְעִים נִפְשׁ יִרְדֶּה סְגוּלָתֶיךָ
תַּחַת מְצָרִים דּוֹר עֶבְרָתֶךָ
מֵאֲנִי לְשִׁלְחָם וְהַפְּלִיֵת מִכּוֹתֶיךָ
וְשִׁמְטֵת יִבְרָה מִנַּחֲלָתֶךָ:

אוהב

1 יי ניסי: שמ' יז, טו. על משכבי: בעת שאני שוכב, כלומר בתפילת מעריב. לו אתחולל: אצפה לו, על פי תה' לז, ז: 'דום לה' והתחולל לו', ונדרש בדברים רבה א, יז: 'מהו והתחולל לו? צפה לקב"ה'. 2 גם בהקיצ: גם בשעות היום. בו: כנראה: מחשבתי בקב"ה. שבח כיום: השבח יאיר כיום. 3 ההוא אמר דברו לא יחלל: הקב"ה אמר, ולא יחלל את דברו, והלשון על פי במ' כג, יט: 'ההוא אמר' ובמ' ל, ג: 'לא יחל דברו'. 4 שומר מה מליל: יש' כא, יא, ור"ל שהקב"ה שומר את ישראל ביום ובלילה, והשורה רומזת לברכת המעריב ערבים. 5 בשבעים נפש ירדה: על פי דב' י, כב: 'בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה'. סגולתך: ישראל, על פי שמ' יט, ה: 'והייתם לי סגולה'. 6 תחת מצרים: על פי שמ' יח, י: 'אשר הציל את העם מתחת יד מצרים' (ועוד). דור עברתך: כנראה: הדור שהתעברת בו בשעבוד מצרים, לשון יר' ז, כט: 'דור עברתו'.

שְׁבַת אֶל הַפְּלִיא נִסִּים / בְּתוֹעֲבוֹת מְצָרִים נְעֻלְסִים
שְׁבַת גְּמִירוֹ לְמִשׁוֹךְ פֶּסַח מִבְּעָשׂוֹר / דַּעַת כִּי אֵין לִירֵאָיו מַחְסוֹר
שְׁבַת הָוָה עַל הָוָה בְּאֶה לְשׁוֹנְאֵיהֶם / וְנִפְלוּ בְּדָבָר אֲשֶׁר זָדוּ עֲלֵיהֶם

אפשר שפיוט זה נכתב אף הוא לליל שבת הגדול, ואולי מחבר הפיוט שלנו הכיר אותו, והלך בעקבותיו (על השפעה אפשרית נוספת בין הפיוטים ראה בביאור לשורה 37). לא ידועים לי פיוטים קדומים נוספים המזכירים את הניסים שאירעו בעת לקיחת השה ב' בניסן. מן הדורות האחרונים ידוע הפיוט 'שבת וגדול נקראת' (חתום: סעדיה), המספר אף הוא על ניסי שבת הגדול. מקור הפיוט כנראה בקהילות יהודי לוב, וכיום הוא נפוץ בבתי כנסת רבים של עדות המזרח.

מִצְרַיִם: אֱלֹהֵי קֶדֶם מְעוֹנָה / עוֹשֶׂה גְדוֹלוֹת לֹא רָאִיתִי כְהֵנָּה / בְּכָל אֶרֶץ
 מִצְרַיִם: 10 בְּרֵאשׁוֹן בְּעֶשְׂרֵה הַפְּלִיא הָאֵל / בֵּין מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל / וּבֵין מַחְנֵה
 גִּילָה קָחוּ אִישׁ שָׁה לְבַיִת אָבוֹת. גַּם אֲנֹכִי לְבִיתִי /
 מִצְרַיִם: וְלֹא יִהְיֶה נִגְרָף לְמִשְׁחִית. בְּהִכּוֹתִי / בְּאֶרֶץ
 מִצְרַיִם: דָּבַר יֵצֵא מִפִּי נוֹעַם / מִפִּי מוֹשֶׁה. וַיִּפֹּץ הָעַם / בְּכָל אֶרֶץ
 מִצְרַיִם: הֵן כָּל שָׁה אֲשֶׁר יִבְאֵ אֶל הַבַּיִת פְּנִימָה /
 מִצְרַיִם: וַיִּשְׁחַטּוּ אוֹתוֹ לְעֵינֵיהֶם. לָמָּה / יֹאמְרוּ

7 **מאנו לשלחם:** על פי שמ' ז, יד: 'מאן לשלח העם', ועוד. **והפלית מכותך:** הרבית להם מכות, כמו 'והפלאות', לשון דב' כח, נט: 'והפלא ה' את מכותך'. 8 **ושמטת ובך מנחלתך:** יר' יז, ד, וכאן כנראה ר"ל שהקב"ה שמט (הוציא) את עם נחלתו מידי פרעה. ואפשר לפרש שזו פנייה לפרעה (וראה במפרשים על הפסוק). 9 **אלהי קדם מעונה:** הקב"ה, דב' לג, כז. **עושה גדולות:** תה' קו, כא (ועוד). **לא ראיתי ... במצרים:** בר' מא, יט (בעניין הפרות הרעות), וכאן מוסב על נפלאות הקב"ה בארץ מצרים. 10 **בראשון בעשרה:** בחודש ניסן בעשור לחודש, בעת שנצטוו על לקיחת השה לקרבן פסח (שמ' יב, ג). ואותו היום היה שבת, על פי המדרש שהובא לעיל, ולהלן, שורה 18. **הפליא האל וכו':** הקב"ה הבדיל בין מצרים לישראל והצילם, כמו שמבאר והולך. והלשון על פי שמ' ח, יח: 'והפליתי ביום ההוא' ושמ' יד, כ: 'ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל'. 11 **גילה:** הקב"ה גילה את דברו בידי משה. **קחו איש שה לבית אבות:** שמ' יב, ג: 'איש שה לבית אבות'. **גם אנכי לביתי:** כנראה דברי משה לעם, שיקח גם הוא שה לביתו (הלשון על פי בר' ל, ל: 'אעשה גם אנכי לביתי', ונוסף על ידי הפייטן לצורך החרוז 'תי'). השורה ארוכה במיוחד, ושמה המילים 'לבית אבות' הן תוספת. **ולא יהיה נגף וכו':** שמ' יב, יג (בפסוק: 'ולא יהיה בכם נגף'). 12 **דבר יצא מפי נועם מפי משה:** כנראה: ציווי התורה יצא מפי משה (קריאת המילה 'מפי' הראשונה אינה בטוחה). התורה נקראת נועם, על פי מש' ג, יז: 'דרכי דרכי נעם', והלשון על פי אס' ז, ח: 'הדבר יצא מפי המלך'. **ויפץ העם וכו':** העם הפיץ את ציווי משה בכל ארץ מצרים, והלשון על פי שמ' ה, יב: 'ויפץ העם' וכו' (וכאן כפועל יוצא). 13 **הן כל שה וכו':** לפי המדרש (מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, ה, מהדורת הורוויץ-רבין עמ' 16): 'אמרו ישראל למשה הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו' (שמ' ח, כב), והפייטן מספר שאכן כך קרה לאחר שבני ישראל הביאו שה לכל בית. **למה יאמרו מצרים:** שמ' לב, יב (בשינוי משמעות), וכאן המצרים עצמם

מִצְרַיִם:	וַיֵּעֲנוּ וַיֹּאמְרוּ לְטֹבוֹחַ טֹבַח / כִּי כֵן יִסַּד הַמֶּלֶךְ הֵן נִזְבַּח / אֶת תּוֹעֵבַת
מִצְרַיִם:	15 זָמְמוּ לְהַרוֹג מְשׁוֹר וְעַד שָׁה / כֹּל אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יַעֲשֶׂה / כְּמַעֲשֵׂה אֲרָץ
מִצְרַיִם:	חָרְדוּ הָעַם וַיִּקְרְאוּ אֶל אֵל בְּחֻזְקָה / וְרוּחַ יִי נִשְׁקָה בָּם. וְנִבְקָה / רוּחַ
מִצְרַיִם:	טָרָם קָרְאוּ - לָהֶם גּוֹאֵל / וַיּוֹשַׁע יִי בַיּוֹם הַהוּא אֶת יִשְׂרָאֵל / מִיַּד
מִצְרַיִם:	יוֹם זֶה הָיְתָה שְׁבֵת לְאֹכְלָה / גְּדוֹל לַיהוּדִים. וַצַּעֲקָה גְדוֹלָה / בְּכָל אֲרָץ
מִצְרַיִם:	פְּהַגִּיעַ זְמַן שְׁחִיטַת פֶּסַחֵהֶם / וַיִּשְׂאוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת עֵינֵיהֶם / וַהֲנִה

שואלים 'למה', לשם מה הובא שה לכל בית. 14 **ויענו ויאמרו:** בני ישראל. **לטבווח טבח:** לזבוח את קרבן פסח. **כי כן יסד המלך:** 'אס' א, ח, וכאן: כך ציווה הקב"ה. הן **נזבחה את תועבת מצרים:** שמ' ח, כב, וכאן ישראל אומרים למצרים: אכן אנו צפויים לזבוח שה בכל בית. 15 **זממו להרוג וכו':** המצרים זממו להרוג את ישראל ב' בניסן. **משור ועד שה:** את ישראל כולם, והלשון על פי ש"א טו, ג. **כל איש אשר לא יעשה כמעשה ארץ מצרים:** רצו להרוג את כל מי שיזבח את השה וימנע מלקיים את חוקות מצרים. הלשון 'כמעשה ארץ מצרים' על פי ו' יח, ג. לקיחת השה מסמלת גם את עזיבת חוקות מצרים, על פי שמות רבה טז, ב: 'משכו וקחו לכם, כלומר משכו ידכם מעבודת כוכבים וקחו לכם צאן ושחטו אלהיהם של מצרים'. 16 **ויקראו אל אל בחזקה:** הלשון על פי יונה ג, ח: 'ויקראו אל אלהים בחזקה'. **רוח יי נשקה:** חמת ה' בערה במצרים, לשון תה' עח, כא ('ואש נשקה'). והשווה לשון המדרש שהובא במחזור ויטרי (לעיל): 'ובאש נדעכו'. **ונבקה רוח מצרים:** יש' יט, ג, ר"ל חלשה רוחם. ואולי רומז גם למדרש המובא בפסיקתא דרב כהנא, החדש הזה לכם, יז (מהדורת מנדלבוים, עמ' 106): 'שהיו [=שיי ישראל] קשורים לכרעי מטותיהם של ישראל מבעשור, והיו המצריים נכנסין ורואין אותן ונפשו פורחת מעליהן'. 17 **טרם קראו - להם גואל:** הקב"ה הושיעם לפני תפילתם, על פי יש' סה, כד: 'והיה טרם יקראו ואני אענה'. **ויושע וכו':** שמ' יד, ל, וכאן על הנס של י' בניסן. 18 **יום זה היתה שבת לאכלה:** י' בניסן היה באותה שנה בשבת, על פי המדרש (לעיל). הלשון על פי ו' כה, ו: 'היתה שבת הארץ לכם לאכלה', ואולי רומז לסעודות השבת, על פי שמ' טז, כה: 'אכלוהו היום' (ואולי 'לאכלה' מכוון לנצחון על המצרים). **גדול ליהודים:** נס גדול היה לישראל (הצירוף ע"פ אס' ד, ג), והשבת נקראה 'שבת הגדול'. **וצעקה גדולה בכל ארץ מצרים:** שמ' יא, ו, וכאן על הנס שאירע ב' בניסן, שהוא כנגד הצעקה הגדולה שהייתה אז מצרים. 19 **מכאן ואילך מתאר הפייטן את מאורעות י"ד וט"ו בניסן.** על הקשר בין ניסי י' בניסן לי"ד בניסן השווה מכילתא דרבי ישמעאל, שם: 'והיה לכם למשמרת למה נאמר? ... אמר להן [=משה לישראל] מן הנס שהוא עושה לכם

- 20 לְרֵאוֹת בָּאוּ אֶת אֲשֶׁר אָדָם / עַל הַמִּשְׁקוֹף. וְהָיָה דָם / בְּכָל אֶרֶץ
 מִה מְשָׁל זֶה אֶתָּה מוֹשֵׁל / יְבֵא הַמִּשְׁחִית וְכִי הוּא מוֹשֵׁל / בְּכָל אֶרֶץ
 מִצְרַיִם
 מִצְרַיִם
 נִגְדָה פְּנִיכֶם הַיּוֹם יַעֲכוֹר / יי. וְיִהְיֶה כָּל בְּכוֹר / בְּאֶרֶץ
 מִצְרַיִם
 סִפְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו וְאִישׁ אֶל רֵיעוֹ / לְשַׁלַּח הָעָם. קְרָאוּ שָׁם פְּרָעָה / מִלֶּךְ
 מִצְרַיִם
 עֲנֵה פְּרָעָה וְאָמַר לֹא הֶאֱמַנְתִּי / לְקוֹל הָאוֹת אֲשֶׁר שָׁמַעְתִּי / כִּי יֵשׁ שָׂבֵר
 בְּמִצְרַיִם
 25 פְּרָעָה מֵיָאֵן בְּעָם מְלַשְׁלָחַם / כִּי לֹא הֶאֱמִין כִּי יי נִלְחַם / לָהֶם
 בְּמִצְרַיִם

במשיכתו [=ב' בניסן] אתם יודעים מה בשחיתותו [=ב"ד בניסן]. כהגיע זמן שחיטת פסחיהם: ב"ד בניסן (הביטוי 'זמן שחיטת פסחיהם' על פי בבלי פסחים צו ע"ב: 'זמן שחיטת הפסח', ועוד). וישאו ... והנה מצרים: שמות יד, י, וכאן על המצרים שראו את ישראל שוחטים את הפסח. 20 את אשר אדם על המשקוף: המצרים ראו את המשקוף והמזוזות שהיו אדומים מדם הקרבן. הדם ניתן על המשקוף מחוץ לבית, על פי מכילתא דרבי ישמעאל בא, מסכתא דפסחא ו (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 18): 'ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף ... ר' יצחק אומר לעולם מבחוץ, כדי שיהו המצריים רואין ומיעיהן מתחתכין'. והיה דם בכל ארץ מצרים: שמ' ז, יט, וכאן על דם הפסח שעל בתי ישראל בכל מצרים. 21 מה משל זה אתה מושל: מה טעם בסימן של נתינת הדם על המשקוף? זו שאלת מצרים אחרי שישאל אל אמרו שנתנת הדם היא כדי שלא יבוא המשחית לנגוף בבתיים (שמ' יב, כג). 'משל' הוא סימן או נבואה, על פי יח' יז, ב ('ומשול משל אל בית ישראל'), ועוד. יבוא המשחית: וכי באמת יבוא המשחית? הלשון ע"פ שמ' יב, כג: 'ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגוף'. וכי הוא מושל בכל ארץ מצרים: בר' מה, כו, וכאן זו שאלת מצרים: וכי יש בכוחו של המשחית למשול בכל מצרים? 22 נגד פניכם: תשובת ישראל למצרים: יש רעה נגד פניכם (לשון שמ' י, י). היום יעבור יי: היום (בחצות הלילה) יפרע הקב"ה ותתקיים נבואת משה, כדלהלן. ויהרג כל בכור בארץ מצרים: על פי 'ומת כל בכור בארץ מצרים' (שמ' יא, ה). 23 ספרו וכו': המצרים סיפרו איש לרעהו, וקראו לפרעה לשלח את העם. לשלח העם: הלשון ע"פ שמ' ז, יד. קראו שם פרעה מלך מצרים: יר' מו, יז. 24 לא האמנתי לקול האות אשר שמעתי: אינני מאמין לקול הנבואה ואות הדם, והלשון על פי שמ' ד, ח: 'היה אם לא יאמינו לך ולא ישמעו לקול האות הראשון'. אשר שמעתי כי יש שבר במצרים: בר' מב, מב, וכאן: אינני מאמין לאשר שמעתי על זעקת שבר שתהיה במצרים. (כאן 'שבר' במשמעות חורבן, ולא לשון לשבור בר). 25 מאן בעם מלשלחם: שמ' ז, יד. כי לא האמין: בר' מה, כו. כי יי נלחם להם במצרים: שמ' יד,

צַעְקוּ אִישׁ אֶל אַחֵיו וְאִישׁ אֶל רֵעֵהוּ / נָטָה אִישׁ חֲרָבוֹ. וְאֵת מִטְהוֹ / עַל אֶרֶץ מִצְרָיִם:
 קוֹל הָרִימוּ כְּוָלְנוּ מֵתִים / כִּי יִי שְׁלַח אוֹתוֹת וּמוֹפְתִים / בְּתוֹכְכִי מִצְרָיִם:
 רָאוּ רֵיעִים וַיֹּאמְרוּ לְאָמֵר / בְּבִכּוּרֵיהֶם אֲשִׁיר מְזֻמּוֹר / לְמַכָּה מִצְרָיִם:
 שְׁמַעְנוּ עַמִּים קָמוּ וְזָעוּ / מִפְּנֵי פַחַד יְיָ. וְנָעוּ / אֶלְיָי מִצְרָיִם:
 30 תְּקוּמָה לֹא הִיְתָה בָם לְהִתְפָּאֵר / כִּן יֵאבְדוּ אוֹיְבֵיךָ. אֲשֶׁר יִשְׁאֵר / מֵאֲשׁוֹר וּמִמִּצְרָיִם

כה, וכאן על מכת בכורות העתידה לבוא. 26 **צעקו איש אל אחיו ואיש אל רעהו:** המצרים צעקו בזמן מכת בכורות, על פי שמ' יב, ל: 'ותהי צעקה גדולה במצרים'. **נטה איש חרבו:** כנראה רומז לאגדה שבכורות מצרים הרגו את אבותיהם, השווה מדרש תהלים קלו, י: 'למכה מצרים בבכוריהם. בשעה ששלח הקדוש ברוך הוא מכת בכורות ... נכנסו כל הבכורות אצל אבותיהם ואמרו להם כל מה שאמר משה הביא עלינו, אין אתם מבקשים שנחיה? בואו והוציאו את העברים האלו מבינינו, ואם לאו אנו מתים ... מה עשו הבכורות מיד יצאו ונטלו כל אחד חרבו והרג את אביו, שנאמר למכה מצרים בבכוריהם ... ששים רבוא הרגו הבכורות באבותיהם'. לפי מסורת אחרת קריאת בכורי מצרים לשילוח העם ומלחמתם באבותיהם היו ב' בניסן (ולא ב"ד בניסן), השווה תוספות שבת פז ע"ב, ד"ה ואותו יום: 'כשלקחו פסחיהם באותה שבת נתקבצו בכורות אומות העולם אצל ישראל ושאלום למה היו עושין כך. אמרו להן זבח פסח לה' שיהרוג בכורי מצרים. הלכו אצל אבותיהם ואל פרעה לבקש ממנו שישלחו ישראל ולא רצו. ועשו בכורות מלחמה והרגו מהן הרבה, הה"ד למכה מצרים בבכוריהם'. אבל הפייטן הולך לפי המדרש שמלחמת הבכורות התרחשה סמוך למכת בכורות. **ואת מטהו על ארץ מצרים:** שמ' י, יג, וכאן כנראה על הבכורות, לפי האגדה לעיל (מכת בכורות עצמה נזכרת רק בשורה הבאה). 27 **כולנו מתים:** על פי שמ' יב, לג: 'כי אמרו כלנו מתים'. **שלח אותות ומופתים בתוככי מצרים:** תה' קלה, טו. 28 **רעים:** ישראל. **ויאמרו לאמר:** שמ' טו, א, בעת שירת הים. **בבכוריהם וכו':** שיעורו: אשיר מזמור למכה מצרים בבכוריהם, תה' קלו, י. 29 **שמעו עמים קמו וזעו:** על פי שמ' טו, יד: 'שמעו עמים ירגזון וכו'. **מפני פחד יי: יש' ב, י. ונעו אלילי מצרים:** יש' יט, א, והקב"ה נפרע גם מאילילי מצרים, על פי במ' לג, ד: 'ובאלהיהם עשה ה' שפטים'. 30 **תקומה לא הייתה בם:** הלשון על פי וי' כו, לז: 'ולא תהיה לכם תקומה'. **כן יאבדו אויביך:** תפילה לעתיד, על פי שו' ה, ח: 'כן יאבדו כל אויביך ה'. **אשר ישאר מאשור וממצרים:** יש' יא, יא, וכאן על שרידי אשור ומצרים עצמם. 31 **מצרים ירדו הם וכל חילם:** טבעו בים, וכאן מזכיר את ניסי ים סוף, כעניין ברכת אמת ואמונה.

מִצְרַיִם יָרְדוּ הֵם וְכָל חַיִּלָּם

וְכָל יִשְׂרָאֵל נָסוּ לְקוֹלָם

וַיְהִי כִּי סָר צִילָם

פָּצוּ פִּיהֶם בְּשִׂמְחָה רַבָּה וְאָמְרוּ כְּוָלָם:

קדיש

35 מְכוּבָד וְעוֹנֵג אֶקְרָא

הוא השבת הגדול והנורא

וּלְמַעַן יֵצֵאת מִצְרַיִם בֵּינּוֹ נִזְכְּרָה

שָׁם צוּה אֶת הַבְּרָכָה לְגוֹמְרָה:

קדיש

32 וכל ישראל נסו לקולם: במ' טז, וכאן בעת טביעת המצרים בים סוף. 33 ויהי כי סר צלם: פסקה יראתם של המצרים, לשון במ' יד, ט ('סר צלם מעליהם'). 34 פצו פיהם: כנראה רומז לנוסח קבע ישן: 'זה צור ישענו פצו פה ואמרו' (נוסח זה נאמר בדרך כלל לפני הפסוק 'ה' ימלוך לעולם ועד'). בשמחה רבה ואמרו כלם: לשון נוסח הקבע לפני הפסוק 'מי כמוכה' וכו', שנאמר לאחר מחרוזת זו של הפיוט. קדיש: טעות סופר במקום ההוראה הרגילה 'בגילה', כסימן לאמירת הפסוק 'מי כמוכה'. 35 מחרוזת הסיום מזכירה כמה מענייני השבת ואת זכירת יציאת מצרים. מכובד ועונג אקרא: על פי יש' נח, יג: 'וקראת לשבת ענג לקדוש ה' מכובד, וכבדתו מעשות דרכיך' וכו', ונדרש על עונג שבת וכבוד שבת בבבלי שבת קיח ע"ב וק"ג ע"א. 36 הוא השבת הגדול והנורא: נראה שהכוונה לכל שבת, ובמיוחד לגבי שבת הגדול. 37 ולמען יציאת מצרים ביין נזכירה: למען זכירת יציאת מצרים יש להזכיר בקידוש שבת 'זכר ליציאת מצרים', ונראה שרומז למדרש המובא בילקוט שמעוני יתרו, רמז רצה: 'זכור את יום השבת לקדשו (שמ' כ, ז) זכרהו על היין בכניסתו ... אמר רב אחא בר יעקב: צריך שיזכיר יציאת מצרים בקדוש היום, כתיב הכא למען תזכור, וכתוב התם זכור את יום השבת'. זכירת השבת על היין מצוינת גם בפיוט המעריב 'אמת שבת' (שאו"ל נכתב גם הוא לשבת הגדול, לעיל, הערות 4, 16), שם נאמר: 'שבת זכירתו על היין לשמרה'. 38 שם צוה את הברכה: לפי ההקשר אולי ר"ל שבשבת הגדול במצרים ציווה הקב"ה את הברכה לישראל ועשה להם ניסים. לגמרה: ללמוד ולהזכיר. ואולי 'שם' הכוונה לכל שבת, ובזכותה הקב"ה מצווה ברכה לישראל. הביטוי 'שם צוה את הברכה' הוא גם כינוי לירושלים, על פי תה' קלג, ג: 'על הררי ציון, כי שם צוה ה' את הברכה', ואולי יש כאן רמז לחתימת ברכת השכיבנו בשבת: 'ועל ירושלים'. קדיש: ההוראה הנכונה היא 'פורס', והקדיש נאמר רק אחרי חתימת הברכה (ופסוקי 'ושמרו').